

Nomád utakon

Mórocz Zsolt beszélgetése Fodor István régésszel

A NOMÁDOK ÉS A CIVILIZÁCIÓ

MÓRO CZ ZSOLT: *A nomadizmus, a nomád szó, mintha pejoratív jelző lenne máig, míg a letelepedett népeket civilizáltak tartja a köztudat. A nomádok kultúráját – tapasztalatom szerint – általában azért nem becsülik, mert nem ismerik. Sokak számára fehér folt ez a műveltségi terület. Márai például azt mondta: az emberiség nagy eszméit nem legelőkön gondolták ki. Az – egyébként elsőrangú – író meglehetősen gyér tudással rendelkezett a nomád kultúráról (valójában Illyéssel vitázik, mikor leírja a mondatot), de előítélete, noha az ókorból ered, nem pusztán őt jellemzi, hanem a huszadik század intellektueljeit is, akiknél a városi lét a kulturáltság, míg a nomád lét a barbárság szinonimájához közelít. Mit lehet elmondani a nomádok kultúrájáról, amely esetenként egyenértékű a városokban született szellemi, művészeti, erkölcsi értékekkel, sőt, alkalmanként magasabb rendű lehet, mint teszem azt, a vallási türelem esetében.*

FODOR ISTVÁN: A nomadizmus pejoratív megítélése, ami valóban az ókori civilizációkból ered, nem véletlen, hiszen mind a görögök, mind a rómaiak – akik az európai írásbeliséget és történeti hagyományt megalkották –, sokat szenvedtek a nomádoktól, jóllehet kereskedtek, alkalmanként szövetséget kötöttek velük. A nomádok meglehetősen harcias emberek voltak, gyakran támadtak rá a görög gyarmatvárosokra, a Római Birodalomra, és ne feledkezzünk meg a Római Birodalom „utóéletéről”, a Bizánci Birodalomról sem, amelyik a leggazdagabb tapasztalatokkal rendelkezett a nomádokról. Elég elolvasni Ammianus Marcellinust a hunokról...

– *Aki soha életében nem látott hunt, ugye?*

– Életében egyet sem, mivelhogy Rómában élt, ráadásul rettenetes rossz latinsággal írta a könyvét, miután görög volt. Nem tanult meg jól latinul soha. Mindenféle ostobaságot összeirkált a hunokról, amit a középkorban végig ránk – magyarokra – alkalmaztak, főként a német történetírók.

A nomadizmus gazdasági formáció, mégpedig egy rendkívül fontos gazdasági formáció, mivel óriási területen alakult ki. Azon az eurázsiai sztyeppén vagy füves pusztaságon, amely a Kínai Nagyfalról a Duna-deltáig tart. Ez a hatalmas területsáv termelte ki a pásztornépeket. Amikor Kr. e. 8–9000 évvel kialakul a termelőgazdálkodás, túlnépesedés következik be ezeken a területeken, ahonnan mindig kirajzanak a népek, majd az új helyen kénytelenek alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Nem mindenütt volt olyan meleg, mint a termékeny félhold övezetében – miként Gordon Childe nevezte –, hanem más földrajzi viszonyok közé kerültek. Mikor az eurázsiai sztyeppét nagyjából benépesítik ezek a termelőgazdálkodást folytató népek – Közép-Ázsia felől vándorolva erre a területre – a Kr. e. V. évezredben, kiderül, lehetetlen folytatni azt a kétkarú gazdálkodást, amely magában foglalja az állattartást és a föld megmunkálását. Tehát a szántást, vetést, mivel ezt a kötött sztyeppeti talajt feltörni a korabeli primitív ekével nem lehetett, a laza homokos talaj pedig csak gyenge termést adott. Így ezek a nagyállattartó népek kénytelenek voltak állatcsordáikat mozgatni. Tehát amikor az egyik helyen kiégett a legelő, akkor kénytelenek voltak olyan helyre terel-

ni őket, ahol még találtak táplálékot. A vándorló legeltetés tehát már a Kr. e. V–IV. évezredben kialakult, s sok vonásban hasonlított a későbbi nomadizmusra. Sajátságait azonban sokkal kevésbé ismerjük, mint az írott történelmet is megért nomád gazdálkodását, amelyről részletes leírásaink vannak.

Így kénytelen volt az ideköltözött népesség megváltoztatni ezt a nagyjából egyensúlyos gazdálkodást. Ekként járt minden pásztornép. Elsősorban állatokat tartottak, bár *minden pásztornép mindig művelt földet* is. Kivéve nagyon extrém eseteket.

– *Mielőtt tovább mennénk, hadd kérdezzek bele az elbángzottak kulturális, illetve kulturális antropológiai vetületébe. Eszerint az eltérések – a nomádok, földművelők, városlakók között – sokkal inkább a természeti adottságokból, mintsem eleve meghatározott mentális, netán genetikai, antropológiai különbségekből fakadnak? Egy nomád nem cipelhet magával könyvtárat, azaz ezért alakul ki, illetve él a körükben az orális hagyomány. Rövidre fogva: például az írásbeliség hiánya nem a kulturális csökkenetrendűségekből fakad?*

– Könyvtárat később sem cipeltek magukkal. Egy tizenhetedik századi nemes, ha tudott olvasni, akkor két könyvet forgatott: Werbőczy *Tripartitum*-át, melyben benne volt, hogy ő mitől nemes, miért nem fizet adót, valamint a *Bibliát*, amely a hitélet és az általános műveltség részét képezte.

– *Arra gondoltam, hogy a letelepedett népeknek lehetett írásos kultúrája, míg a nomádoknál törvényszerűen az orális hagyomány alakult ki.*

– Nem egészen így volt, a nagy nomád birodalmakban mindenütt volt írásbeliség. Nagy birodalmakat irányítani írásbeliség nélkül igen nehéz. De térjünk vissza a nomadizmus kialakulásához, ami fontos, hogy ezekről a népekről ítéletet tudjunk mondani. A magyar szakirodalomban is azt jelentette a nomadizmus, nagyjából a második világháborúig – leszámítva néhány jó etnológust –, hogy a nomád olyan, mint a cigány, vándorolnak össze-vissza, nem telepednek meg sehol sem, nem érdeklí őket a holnap, csak az, hogy ma legyen mit enni. A korai vaskorra (a Kr. e. IX–VII. századra) az eurázsiai pásztornépek igen nagy állattartási tapasztalatokat halmoztak fel. Olyan legeltetési rendszert alakítottak ki, amelynek segítségével egész évben megfelelő legelőt biztosítottak csordáiknak. Ez azt jelenti rövidre fogva, hogy az év minden szakaszában olyan helyre terelték a csordát, ahol talált magának táplálékot. Ezt – a korban forradalmi jelentőségű – legeltetési rendszert nevezzük nomadizmusnak. (Vagy lovas nomadizmusnak, mivel e gazdálkodási mód legfontosabb haszonállata a ló, s ekkor válik a pásztornépek jellemzőjévé a lovaglás, mivel már megjelent a fémzabla és a nyereg. A lovasság a nomád hadsereg gerince – korábban harci szekereket alkalmaztak.)

Ekkorra szilárdul meg ennek a gazdálkodási módnak a lényege, miszerint két szállásuk van. Létezik egy úgynevezett téli szállás, amely többnyire állandó, megóvjá az embert és az állatot a tél viszontagságaitól, amennyire lehet. Ezek völgyekben, limányokban – széles folyóvölgyekben – találhatók, ahol a nád és a sás védi őket, amit az állat kínjában meg is tud enni. Innen, miután a tavasz beköszönt, útnak indul a népesség. Többnyire észak felé, a magas hegyi legelőkre, ha a hegy lábánál laknak. Nem legeltetik le tavasszal a legelőt a téli szállás körül, hanem elhagyják. Mielőtt azonban elhagynák a téli szállást, előtte elvetik a viszonylag gyors termesztési idejű gabonát. Ez gyakran köles, de lehetett búza, árpa vagy rozs. Ezután elmennek a nyári szállásra, ahol kellemesebb, hűvösebb az éghajlat. Egész nyáron át itt tartják az állatokat. A nyári szállás nem olyan szilárd, mint a téli, mert ezt szükség esetén gyakran változtatják. Augusztusban azután elindulnak visszafelé, a téli szállásnál learat-

ják a gabonát. Télen a szállás körül megmaradt száraz, de még táplálkozásra alkalmas füvet legeltetik az állatokkal.

A nomadizmus együtt jár azzal is, hogy az állatállomány megváltozik. A téli és nyári szállás között száz-kétszáz kilométer a távolság. Kazahsztánban, ahol nagyon kevés a csapadék, ott néhol az ezer kilométert is meghaladja. A legfontosabb állat a ló és a juh, ezért hívjuk ezt lovas nomadizmusnak. Szarvasmarhát ott tartanak, ahol az életföldrajzi viszonyok ezt lehetővé teszik. Ilyen például a Fekete-tengertől északra eső terület, ahol a Kr. e. VIII–III. században nagy nomád szkíta birodalom népei éltek. Keletebbre, Belső-Ázsiában már nem mindenütt lehet tehenet tartani. Ezért tartják a jakot, amelyiknek olyan nyelve van, hogy a zuzmókat, mindent, még a növények gyökerét is kiszedi. Ezért nem ajánlatos csokolózni a jakkal: lenyalja a bőrt az ember arcáról.

Visszatérve a gazdálkodásra, ha megváltozik a gazdálkodás, megváltozik a társadalom, megváltozik a mentalitás is. Hogyne változna meg! Az életszükséglet, a környezet, a mindennapi kenyérért való harc alakítja ki az ember mentalitását. Kiváló írónk, Veres Péter nagyszerűen érzékelteti a pásztorember mentalitását. A hortobágyiakról írja, hogy egy pásztor szemében nem nagy érték a debreceni ház, vagy a városi cifraszágok. Ő többre becsüli a jó járású lovat, a takaros sallangot, a szépen faragott karikásnyelet.

- *Ez a mentalitás visszavetíthető az ősmagyarokra?*
- Igen, sőt, minden nomád népre visszavetíthető.

S Í R O K , S Z A V A K , H A Z Á K , N Y E L V É S Z E K

– *A művészet a felvilágosodásig szinte kizárólag a szakralitás jegyében fogant, legyen az úgynevezett pogány vagy keresztény szakralitás. Hol találjuk azt a réteget a kollektív tudattalamban, amely megnyilvánul a művészi alkotásokon keresztül? Néha úgy érzem, mintha a lenyűgöző tarsolylemezek, életfák, palmetták mintázata mögött a rejtőzködő istenségek, netán maga a rejtőzködő Isten szólalna meg időnként. A pogány hitvilág alapvető eleme lehetett a magyarság identitásának, miként az önmegnevezés is. A nomádoknál beszélhetünk-e a szülőföldre való ragaszkodásról? Mit jelentett számukra az anyajurt (anya-jurta) kifejezés? Ragaszkodtak-e őseik sírjához?*

– A nomád ugyanúgy ragaszkodik a szülőföldjéhez, lakóhelyéhez, mint a letelepedett népek. Mikor a perzsa–görög háború idején nagy hadjáratát vezeteti Dareiosz, a szkíták – övék az első nagy nomád birodalom Európa keleti felében –, nem állnak ki ellene nyílt ütközetre, hanem éjjelente megtámadják a perzsa táborát. Leölnek közülük amennyit tudnak, megmérgezik a kutakban az ivóvizet, megsemmisítik az élelmiszerkészletet és így tovább, ahogy ezt Hérodotosz leírja. A perzsa uralkodó ekkor üzenetet küld a szkíta királynak: lám, te milyen gyáva vagy, nem mersz velem nyílt ütközetre kiállni. Itt vagyok, gyere, ha valóban embernek és hősnek tartod magad! Mire ezt válaszolja a szkíta király: azt üzened, mindig kitérek előled, és vándorolok. Ez csak neked furcsa, mert én állandóan vándorolok, de ha azt akarod megtudni, milyen bátor vagyok, akkor megtudhatod és nyílt küzdelemben is kiállhatunk egymás ellen. Most nem, mert én ott ártok neked, ahol tudok, de próbálj csak meg őseink sírjaihoz hozzányúlni, majd meglátod, mi történik. Tehát az ősök sírja, a megszokott terület, ami általában jó – például jó víz, jó legelő van –, még olyan extrém esetekben is viszsztatartja a vándorlástól a nomádokat, amikor iszonyatos szárazság van (ez főként Belső-Ázsiában gyakori, ahol egészen mások az ökológiai viszonyok), még ilyenkor is csak végszükség esetében hagyják el a szülőföldjüket.

Törökül a haza szó az anayurt, vagyis az anyai jurta. Nem kell ahhoz kőházzal rendelkezni, hogy valaki szeresse a hazáját. Természetesen a nomád életmód magával hoz még sok minden mást is. Ha egy nomád ember elveszíti az állatállományát, hát, azt a helyzetet borzasztóan nehéz helyrebillenteni. Hogy nyereg alá való csikók legyenek, ahhoz legalább három esztendő kell a csikó születése után. Megfelelő tenyészállatokat kell szerezni és így tovább, szóval ez nem olyan egyszerű. Minden nomád mindent megtesz, hogy megvédje az állatállományát, mert ez a létének az alapja. Ezért alakult ki az a szokás, hogy mindenkinek, aki tud, kötelessége fegyvert fogni. Nemcsak a férfiaknak, hanem a nőknek is, addig, amíg nem szülnék gyereket. Ezt nem értették a görögök, ez hozta létre az amazonok legendáját, amely virágzott a görög, majd később a latin írók tollán. A régészetben ez már rég nem csoda, hiszen előfordul: női sírokban hatalmas kardokat és nyilakat találnak a kutatók. Mindez alátámasztotta az idegenek szemében azt az elképzelést, hogy a nomádok harciasak, vadak. Az persze igaz, a gazdag nemzetségfőknek fegyveres kíséretük volt. Ilyen volt például a mongoloknál a nők, amiből IV. László király nyögérjei lettek, velük vette körbe magát. Ezt az állandó fegyveres erőt természetesen nemcsak védelemre lehet használni. Nyilvánvaló, hogy azoknak a kalandozó hadjáratoknak, amiket 862-től, tehát már az Etelközből vezettek a magyarok Európába, ez volt az oka.

– *Erejük tudatára ébredtek?*

– Igen, de nemcsak ők ébredtek erejük tudatára, hanem felfigyeltek rájuk más népek is. Európa ekkoriban szinte állandó háborúban áll. Rájönnek – nem most, így volt ez már az avarok idején –, hogy itt egy jelentős katonai erő van jelen. A magyarokat hol az egyik, hol a másik fél hívta segítségül. Kiváló harcosok, de ennek következménye az a hamis képzet, hogy vért isznak, meg nyers húst esznek.

– *Mióta beszélgetünk önmagát magyarként megnevező etnikumról?*

– A magyarság, mai ismereteink szerint, valamikor a Krisztus előtti első évezred első felében alakul ki, 500 körül, de valószínűleg inkább korábban. A magyar népnév a „magy” előtagból és a „er” utótagból születik, aminek magas hangrendű változata a megyer. Legközelebbi nyelvrokonainknak, a voguloknak, vagyis a *manysiknak* a neve ugyanezt jelenti: mesélni, mondani, beszélni. Az „er” pedig embert jelent. E népnév jelentése tehát: „beszélő ember”. Az ilyenfajta – pozitív tartalmat jelentő – önelnevezés gyakori a korai népeknél, miközben az idegen csoportot „némán”-nak, „habogónak” nevezik. Ezért minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy mindez még akkor alakult ki nagyjából, amikor a magyarok és az obi-ugorok ősei nagyon közeli nyelvet beszéltek.

– *Az obi-ugorok – ezt minden beszélgetőpartneremtől megkérdeztem –, tehát rokonaink, nem őseink?*

– Természetesen. Máig megvannak...

– *Úgy hírlík, nem sokáig, mert éppen mostanában „modernizálódnak”, hogy olajat találtak náluk, jobb anyagi körülmények közé jutnak, elhagyják hagyományait, asszimilálódnak, magyarán eltűnnek, kibálnak.*

– Hát, ezt már nagyon régóta mondják. A manysik, vagyis a vogulok, ezelőtt kétháromszáz éve is annyian voltak, mint ma, körülbelül háromezren. Az igaz, hogy a hanti-manyi nemzetiségi körzetben termelik ki az oroszországi földgáz és olaj vagyonnak több mint a felét. Ezért mindenféle támogatást kapnak. Az ottani rendszerváltozás után nagy eufória volt a nemzetiségek körében, úgy vélték, most nagy kisebbségi reneszánsz kezdődik. De főként az 1950-es évek szovjet politikájának következtében iszonyatos

károk történtek. Például a zürjének – más néven a komik – még a húszas években, mikor megalakul ez a nemzetiségi terület, akkor még a lakosságnak jóval több, mint a felét tették ki, mára viszont mindössze húszszázaléknyira olvadtak.

– *Van reményük a fennmaradásra? Hoppál Mihálytól hallottam, hogy birodalmak jönnek, birodalmak mennek, az evenkik, ez kis népcsoport viszont megmaradt.*

– Igen, de ha megnézzük Szibéria XIX. századi etnikai térképét, láthatjuk, több mint kétszer annyi nép volt, mint ma. Mikor az első, ismertebb őstörténeti könyvemmet írtam 1975-ben (*Verecke híres útján...*), akkor még élt az a déli szamojéd (kamasz) öregasszony, aki beszélt a kamasz nyelvet. Mire a könyv második kiadása 1980-ban megjelent, már szegény öregasszony meghalt. Ezzel kihalt egy nép. Szemünk előtt halnak ki népek. Felvetődik, mi a teendő? Ez sajnos nem egyszerű, olyan ez, mint az orvoslás: nincsen egyforma gyógyszer, bár vannak általános tennivalók. Most azt mondjuk: kihalnak a vogulok...

– *A tévében láttam, Adidas melegítőben robognak motoros szánokon.*

– Igen, a „modernizálódás”... A nyelv, a nemzeti öntudat és a népi megmaradás náluk főként a foglakozáshoz kötődik. Ők halászok, vadászok voltak. Ha ez elmúlik, ezzel együtt eltűnhet a nép is, bár mindezen segíthet a tanulás, az értelmiség, noha még ez is ellenük dolgozott, mert a gyerekeket kollégiumokba kellett adni, ahol oroszok tanítanak. A gyerek nincs a szüleivel, esetleg csak nyáron van otthon, ami édeskevés. A gyerekek egymás között már oroszul beszélnek. Ez még olyan köztársaságokban is előfordul, ahol a nemzetiségek abszolút többségben vannak. Egy kiállítás szervezésének kapcsán mostanában többször jártam Tuvában. A fiatalok egymás között a városban oroszul beszélnek, bár mindenki tud tuvaiul, ők alkotják a lakosság 68 százalékát.

– *Az orosz lett a presztízsnyelv?*

– Így van, tehát nem presztízs a saját nyelvükön beszélniük. Ennek ellenére úgy gondolom, a hantik és manysik nem fognak kihalni. Az ember optimista: ebben az optimizmusban sok a remény. De tagadhatatlan vannak népek, mint például az erdei nyenyecék, akik a kihalás szélén állnak. Ebbe sok minden belejátszik, még a tudományos kutatás is. Jönnek a nyelvészek, nem érdekli őket semmi más, csak a nyelv. Gyűjtik a nyelvi anyagot. Most már sokszor nem is állnak szóba velük, mert rájöttek, hogy a „tudósok” a szavaikat csak nyelvtani példaként értelmezik. Pedig ők életük problémáit, keserveit mondják el nekik, s azt várják, hogy ennek adjanak hangot a világ előtt.

SÁMÁNOK, TÁLTOSOK

– *A sámán és táltos között mindjárt első hallásra vannak különbségek. A sámán tunguz szó, a táltos pedig ugor kori örökség, jöllehet ebben a szakemberek, néprajzosok, régészek sem képviselnek egységes álláspontot. Az ősmagyarország körében léteztek különleges képességgel megáldott emberek, ennyi bizonyos, de kik voltak ezek? Sámánok vagy táltosok? Mondhatunk-e erről valami biztosat?*

– A sámán és a táltos ugyanaz. Csakhogy az előbbi tunguz szó, amit a nemzetközi vallástörténeti kutatás használ, utóbbi pedig ősi, még az ugor korból származó szavunk. A mi őseink tehát mindig táltosnak nevezték a sámánt.

De ki is volt ez?

Az eurázsiai népek valaha úgy hitték, hogy a világ három részből áll: a felső égi rétegből, ahol az istenek, földön túli erők laknak; a középső rétegből, mely a mi világunk, végül az alsó világból, ahol a gonosz erők tanyáznak. E három réteget, hitük szerint egy csodálatos, képzeletbeli fa, a világfa vagy életfa fűzi egybe, amelynek csúcsa a felső világba nyúlik, törzse a mi világunkban van, gyökerei pedig az alsó világba nyúlnak alá. Hitték továbbá, hogy vannak az emberek között különleges, erre született egyének, akik képesek az életfán felemelkedni a felső világba s segítséget kérni az istenektől, hogy az emberek léte jobbá váljon, hogy megszabadítsák őket betegségeiktől. S képesek ezek az egyének – a táltosok – az alsó világba is alászállni, hogy legyőzzék a gonosz erőket. Ezek a táltosok voltak a gyógyítók, a jövőmondók, a dobolással önkívületi állapotba kerülők, akik az isteneknek áldozatot mutattak be, akik kifürkészték a jövő titkait is.

A samanizmus, vagy táltoshit nagy területen terjedt el valaha Eurázsia finnugor, török, mongol, paleoszibériai népei között. (Az irániak között viszont valószínűleg nem.) Főként az elmaradott szibériai és belső-ázsiai népek közt ez az ősi vallási, vagy hitvilági rendszer fennmaradt, a tudomány már a XVIII. század óta vizsgálja. A magyar vallástörténészek is jó másfélszáz éve tudják, hogy magyarság ősi vallása az a sámánizmus volt, amelyet az újkorban a szibériai népeknél megfigyeltek. Amikor azonban a kiváló Diószegi Vilmos 1958-ban megjelent híres könyvében (*A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*) közzétette a magyar sámánizmusnak a magyar néphitben fennmaradt emlékeit, a honfoglaló magyarság régészetének kiváló kutatója, László Gyula arra figyelmeztetett, hogy a honfoglaló magyarság táltoshite nem lehet azonos az elmaradott szibériai és belső-ázsiai népeknél megfigyelt sámánizmussal, mivel a honfoglalók társadalma sokkal fejlettebb volt, mint az említett népeké az újkorban. Márpedig a társadalom és a hitvilág színvonala megfelel egymásnak. A magyar régészet nagymesterének felismeréséhez egyik kiváló tanítványa, Dienes István szolgáltatott adatokat. A XIII. századi európai utazóknak a mongol kán udvarában tett feljegyzéseire utalt, ahol a kán mellett, magas rangú sámánok szolgáltak, akiknek funkciói alapvetően különböztek a nemzeti társadalom ún. „közrendű” sámánjaitól. Dienes e magas rangú sámánokat „sámánarisztokráciának” nevezte, míg Potapov az ősi sámánvallás főpapjainak vélte őket, akik az ég urát (Tengrit) segítették a nomád birodalmak kormányzásában. Ilyen „fősámánok”, egykori léteire következtethetünk a források alapján a hunoknál, avaroknál, türköknél, ujkuroknál, is. Zimonyi István orientalista csak nemrég figyelt fel al-Bakri XI. századi spanyolországi arab történetíró tudósításának egyik részletére, aki a szóban forgó részlet a honfoglalás előtti etelközi magyarokról író bokharai államférfi, Dzsajhani elveszett művéből kölcsönözte. Szerinte a magyarok csak egy istent imádnak, az Ég urát, Tengrit. Így tehát megerősítést nyert, hogy a honfoglalás előtti magyar vallás ugyanaz az ún. tengrizmus volt, mint a sztyeppe-i nomád és félnomád birodalmakban. Más szóval: nálunk is voltak „fősámánok”, ami azért sem vonható kétségbe, mert tudunk a keleti magyar államról is, a kettős fejedelemségről. A magyar sámánhit tehát nem olyan volt, mint a primitív szibériai sámánizmus, hanem annál jóval fejlettebb, amelynek jellemzője az egyistenhit volt. Igaz, működtek a főleg gyógyítással foglalkozó „közrendű” sámánok, aki bottal, dobbal végezték szertartásaikat, jövődőt mondtak, tudták az elrejtett kincsek helyét, s késői utódaik még jó száz esztendeje is jellegzetes figurái voltak egy-egy vidéknek, mint a tiszafüredi Pénzásó Pista.

Amióta az ember valóban értelmes emberi lényé lett, mindig tudta, hogy nem csupán fizikai, testi mivoltában létezik, hanem szellemi valója, lelke is van. A mi – eurázsiai – őseink is úgy vélték, hogy az embernek két lelke van. Az egyik az ún. Test-lélek, vagy lélegzet-lélek, amely a mellüregben lakozik s a test elmúlásával az enyészeté lesz. De azt is tudni vélték, hogy van egy másik lélek is, amelyet „isz”-nek, vagyis árnyékléleknek neveztek már az ősi finnugor elődök is. A szó a mai magyar nyelvből már kiveszett, átok formájában él csupán. („Egyen meg az íz”, azaz a gonosz lélek.) Úgy hitték, ez a lélek a fejben tanyázik, s rövidebb időre el is hagyhatja lakhelyét. Ezzel magyarázták az álomlátást is, mikor álmukban messze földön járunk, olyan emberekkel találkozzunk, akik már rég nincsenek közöttünk. Ez a lélek nem enyészt el a halállal, hanem egy ideig, (általában 7, 49, vagy 100 napig) még az élők között maradt, ekkor követte a testet. Amennyiben nem becsülték a halott emlékét, nem ülték meg a torokat, nem teljesítették az elhunyt óhaját, még visszajárt az élőket „kísérteni”, nyugtalanítani. Ha e lélek hosszabb időre elhagyta a testet, az illető megbetegedett, s a táltosnak dolga volt, hogy gondoskodjon visszatértéről. Ha ez egyszerű eszközökkel nem ment, akkor a koponyacsonton varázköröket csináltak, lepattintva körben a koponyacsont felső rétegét. Ezeknek a fájdalmas műtéteknek a nyomait találják meg néha a régészek az ún. jelképes trepanációk alakjában. Valójában csak néha, mert ehhez a módszerhez csak ritkán folyamodhattak. A visszajáró lélek elleni védekezés egyik eszköze lehetett, amikor a szemek és a száj helyére ezüst lemezeket, halotti szemfedőket helyeztek, vagy ráastak a halott koponyájára, azt mélyebbre, arccal lefelé fordítva ásták el újra. Régi táltos mondáinkban az egymással viaskodó táltosok gyakorta bika képében küzdenek meg egymással. A küzdelmet lényegében a táltosok árnyék-lelkei vagy szabad lelkei vívják.

A régi társadalmakban nagy jelentősége volt a rítusoknak, például a halálnak, a temetésnek, annak, hogy miként búcsúznak el a halottól, az ősök által szokásban hagyományozott szertartásokat teljesítik-e? Ha nem: akkor a halott visszajár, mert nincs végső nyugalma. Ezért mindent megtettek. Amikor 954-ben – a szerintem nem különösebben tehetséges hadvezér – Bulcsú, a mai Franciaország észak-nyugati részén kalandozott, Cambrai városát ostromolta, kitörték a védők és elfogták vagy az öccsét, vagy az unokaöccsét, ezt nem pontosan tudjuk, majd lefejezték, végül kitűzték a fejét a város tornyára. Azt ígérte a városbelieknek Bulcsú, hogy ezért a fejért odaad minden eddig összerablott kincset, elengedi a hadifoglyokat, és többé nem jön vissza Cambrai-ba. Persze az ostromlottak csejt sejtettek, ezért nem adták ki a fejet. Nem is értették, miért akarja. Ma már, azt hiszem, ezt értjük. Azért szeretne volna megszerezni a fejet Bulcsú, mert hite – a régiek hite – szerint a fej a szabadléleknek, vagy árnyékléleknek a burka. A koponyát tehát el akarta vinni, hogy méltóképpen eltemethesse, otthon, az övéi között.

Mondok egy másik példát: hasonló hiedelem élt a mongolok körében is. Tudjuk, a Mongóliában járt szerzetesek beszámoltak róla, hogy Karakorumban van egy hatalmas temető, amely a Magyarországon elesett mongoloknak a temetője. Nehezen tudom elképzelni, hogy szekérkaravánokon vitték vissza, több ezer kilométeren át, irtóztató bűzben a halottaikat. Még a fejeket sem, nemhogy a testeket. Lehetett tehát valami más módja ennek az árnyékléleknek az elvitelére. Ma már tudjuk: a skalpolás például elterjedt szokás volt a szarmaták között, vagyis el lehetett vinni a skalpot, vagy el lehetett vinni egy hajtincset, amiben ott „ülhetett” a szabadlélek. Így hát nem érdemes keresni olyan temetőt Karakorumban vagy mellette, ahol Magyarországon meghalt mongol ka-

tonák csontváza van – nagyon sokan lehetnének egyébként –, mert ilyen nincsen. Ez egy jelképes temető volt. Ezért jelentett olyan nagy értéket Bulcsú számára unokaöccsének a koponyája.

L E L K E K É S B Ű V K Ö R Ö K

– *Ma rendkívül érdekes spirituális mozgalmak támadtak, amelyek az ősi múltból táplálkoznak. Lovas íjászok és dobcsoportok, énekmondók és tántosok, hun, avar, ősmagyar viseletben felvonuló tömegek. Az emberben mindig élő romantika mellett nyilván jelentős szerepet kap ebben az identitáskezesés, valamint az üzlet is. Különböző színvonalú munkák jelennek meg arról, hogy kik a rokonaink, kik az eleink. A sumérok mellett szóba jönnek a bajdani világverő nomádok, Attila és hunjai, valamint a szkíták. Kulturális hasonlóságokat nyilván találunk. Ezekből csupán egyet emelnék ki, a vérszerződést. A nyolcvanas évek derekán jelent meg Jozsef Brasinszkij könyve, egy színes album, a Szkíta kincsek nyomában, amelyben sok egyéb mellett egy vérszerződésre utaló jelenet látható. Két szkíta iszik egy ivókürtből, akiknek a teste egygyé olvad – test-vérré, vértestvérré válna – egyesül testükben (a gondolom borba kevert) vér; noha a képalírás meglehetősen faramuci módon így szól: ivócimborák. Fodor István 2009-ben impozáns kiállítást rendezett a szkíta aranykincsekből (és egyéb leletekből) a Nemzeti Múzeumban. Az érdeklődésre jellemző – jól emlékszem –, hogy vagy negyedórát nem sikerült egyik tárló elé jutnom, mert ötvenök rajzolgatták az ősi mintavilágot, motívumokat. Mit tudhatunk az említett népekhez, különösen a szkítákhoz fűződő szálainkról?*

– Emlékszem a könyvre, ez egy népszerűsítő munka volt, a pétervári szerző tollából. A kérdést azonban kezdjük az elején: mikor rokonságról szólunk, akkor mindig tudatában kell lennünk annak, hogy milyen rokonságról beszélünk. Nyelvrokonságról, antropológiai-embertani rokonságról, kulturális rokonságról, vagy mentalitásbeli rokonságról van-e szó. Az, hogy egy nép milyen, hogyan „néz ki”, miféle a kultúrája, azt befolyásolja az, milyen környezetből való. A magyarságról tudjuk: keletről jöttek, ugyanazon az úton, ahol előttük a szarmaták, valamivel délebből a hunok és az avarok. Itt álltak meg a Kárpát-medencében, mert egy állattartó nép nem tudott volna nyugatabbra menni. Sokan mondják, rokonaink a hunok, a szkíták...

– *A krónikásbagyományban ez evidencia.*

– Ott igen, de a krónikáink sokféle forrásból táplálkoztak, több nyugat-európai kútforrásból merítettek, amelyek számos félreértésen alapultak. A kérdés tehát az, rokonaink-e ezek a nagy sztyepei népek? Itt azt kell figyelembe venni, hogy a magyarság is nomád, nagyállattartó népként vonult be a Kárpát-medencébe. Természetesen jellemző volt rá az a gazdálkodási mód, az a mentalitás, az a viselet, ami a többiekre. Nyilvánvaló: ebben a tekintetben a magyar kultúra és a nagy sztyepei kultúrák rokonok. Itt persze vannak időbeli különbségek. Továbbá például a szkíták birodalma a Kr. e. III. században omlik össze, a hunoké 454-ben. Tehát akkor, amikor a mi őseink megjelentek az ukrán sztyeppéken a szkíták már ezer, a hunok meg 300 éve eltűntek onnét. Egyikkel sem lehet lehetett hát semmiféle kapcsolatunk. Továbbá mi a szkítáktól lényegesen különböztünk, a hunoktól szintén. Az avarokkal lehettek közös kulturális vonásaink, öltözködésben és egyebekben. *Ebből a szempontból* tehát azt kell mondanunk, igen, a sztyepei népeknek közelebből-távolabbról rokonai vagyunk. Találunk közös szokásokat. Ilyen például a mi Fehér ló-mondánk, vagy a kettévágott kutyára tett esküvés, ami szélteben ismert volt a nomád népek között.

Nyelvi rokonságot viszont már nemigen tapasztalhatunk. A magyar nyelvre, illetve a magyarságra a legnagyobb hatást az úgynevezett bolgár–török népesség és a kazárság tette. Ennek nagyon jelentős társadalomfejlődési, kulturális tanulságai vannak. Tehát a nyelv-rokonság ismét más kérdés. Nyelvünkben kb. kétszáz honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszó van, a mi nyelvünk azonban finnugor eredetű. A magyarság vezetői viszont beszéltek törökül, amint ezt Bíborbanszületett Konstantin megírta. Igen, mert ez volt akkor a sztyeppén az általánosan ismert nyelv. A vezetők, akik tárgyaltak, a kereskedők, akik árut adtak el, azoknak ezt a nyelvet tudniuk kellett. A magyarság zöme azonban természetesen magyarul beszélt. Van egy nagyon érdekes különbség még a magyar nyelv és a többi sztyeppéi nyelv között. Mikor átjöttünk a sztyeppén, akkor az ott élő népek többsége török nyelven beszélt, valamint – valamivel kevesebb – iráni nyelvű nép élt ott korábban. A szkíták, a szarmaták iráni nyelvet beszéltek. A mi finnugor nyelvünk különlegessége megakadályozta a szomszédokat abban, hogy ezt a nyelvet megtanulják, másrészt a magyarságot abban, hogy megtanulja más népek nyelvét, majd beolvadjon. Ez a nyelvi elszigeteltség, idegenség elősegítette a magyar nyelv, ezáltal a magyar nép fennmaradást azokban az évszázadokban, amikor mi a nagy sztyeppéi néptengerben éltünk.

– *Az identitásnak, bár akkor természetesen nem így hívták, ez az egyik sarkköve talán?*

– A nyelv mindig az egyik sarkköve a nemzeti önazonosságnak. Az identitás hasonlóan fontos eleme a nemzeti tudat vagy népi öntudat. Ennek is különböző összetevői vannak. A nyelv azonban alapvető szerepet kap ebben, noha előfordul, hogy nem ez a leglényegesebb – például a zsidóknál –, hanem a vallás. Napjainkban a mohamedán vallásnál tapasztalhatunk hasonlót, ahol nem a nyelv a meghatározó eleme az identitásnak. A biológiai folyamatosságnak – amit genetikusok, antropológusok vizsgálnak ma – nincs jelentős szerepe, hacsak nem extrém körülmények között élnek, mint az eszkimók. A népek mindig keveredtek egymással, ma pedig különösen, miután az egymás közötti közlekedés meggyorsult. Két nagy folyamat van egy nép kialakulásában és életében. Az egyik az úgynevezett etnogenezis vagy néppé válás, mikor egy nép kialakul – hosszú idő alatt általában – különböző csoportokból.

– *Időben meghatározható ennek a folyamatnak a kezdete és vége?*

– Véleményem szerint, miként említettem, olyan háromezer, kétezeröttszáz éve létezik a magyar etnikum. Azt hiszem, hogy itt, ebben a környezetben, ahol élünk Európában, az egyik legrégebbi nép vagyunk. Tudjuk: a szlávok a hatodik század közepén jelennek meg errefelé, akkor még, mint szláv törzsek, majd később alakulnak ki egyes szláv etnikumok. A szlovákoké a XVI. században, az ukránok szintén körülbelül a XVI. században. Kialakul az úgynevezett kisorosz, illetőleg ukrán nyelv, bár rendkívül tarka népesség alkotja ezt az etnikumot. Másrészt nagyon fontos, hogy megkülönböztessük az etnogenezis folyamatát a későbbi etnikai vagy néptörténettől. Elhangzik időnként: a magyar nép nem alakult ki csak az Árpád korban, a középkorban, netán az újkorban, mikor beolvadtak egyes nemzetiségek, például a verseci svábok. Nos, amikor beolvadnak a verseci svábok, mikor megtanul, bár nem tökéletesen Szegeden Herczeg Ferenc is magyarul, akkor ez nem etnogenezis, nem akkor születik a magyar nép, hanem akkor változik. Az etnikai történet a mai napig tart, erről nem szabad megfeledkezni. Amint nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy minél archaikusabb körülmények között él egy etnikum, annál nagyobb szerepe van náluk a biológiai, vérszerinti összetartozásnak. Ezt figyelembe kell venni, mikor bizonyos etnikumoknak a viselkedését, szokásait, a mai társadalomba való beilleszkedési problémáit vizsgáljuk. Mindezt nem bán-

tóan kell csinálni, de szükséges odafigyelni, mert ha nem vesszük figyelembe, akkor rosszul kezeljük a problémáikat. Nemcsak magunknak ártunk ilyenkor, hanem nekik is.

– *Manapság meglehetősen sok a zavar a nemzeti identitás körül. Sokaknak még a nemzeti szó is csípi a szemét. Hogyan élhették meg ősünk vérségi köteléken, valláson, mítoszokon, nyelven, önmegnevezésen, közös kultúráján át az együvé tartozás élményét, már amennyiben megélték. Mondhatunk-e valamit, ami hiteles, kollektív önazonosságukról?*

– Ez, szerintem nem olyan bonyolult dolog, mint esetleg első pillantásra látszik.

– *Az a gyanúm, annak bonyolult, aki a magyarságát nem akarja vállalni.*

– Amikor ezek az ősrégi etnikumok – azért nem használom a nép szót, mert annak már túl sokféle értelme van, az etnikum ellenben viszonylag konkrét, tudományos fogalom –, tehát ezeknek a kialakuló etnikumoknak a születését az akkori ember nem tudta másként elképzelni, mint ahogy az a családi kötelékben megfigyelhető. Tehát a népi rokonságot a nemzeti rokonság mintájára képelték el: mi azért vagyunk rokonok, azért beszélünk egy nyelven, mert közös őstől származunk.

– *Ez vérségi kötelék.*

– Igen, tehát csak vérségi alapon tudták elképzelni. Azt is tudták azonban, mivel sok ember beszél egy nyelven, sokan öltözködnek hasonlóan, ezt a közös őst már nem tudták elképzelni úgy, mint egy nagypapát. Ez nem mindennapi, hanem csakis a mítikus ősz lehetett, amelyet mondabeli csodás állapot alakjában képzeltek el. A magyarság eredetmondája a Csodaszarvas-monda volt, amit Kézai Simon jegyezt fel, az 1282–85-ben írott gesztájában.

– *Sok néppel osztozunk ezen a mítoszon. Éppen a professzor úr mutatta meg ennek, a Csodaszarvas-mondának a szkíta gyökereit.*

– Igen, egy Krisztus előtti, IV. századi szkíta lószerszámvereten megvan a – Csodaszarvas-mondára utaló – vadászjelenet, amiről, mármint a mondáról, sokáig úgy gondolták, nem több a görögöktől átvett irodalmi toposznál. Szó sincs róla, jöllehet az valóban egy Kr. e. II. századi irodalmi toposz, de ez egy Kr. e. IV. századi veret. Ott van tehát szkítáknál, hunoknál, magyaroknál és így tovább, ezek a mondák még formai szempontból is szinte azonosak, ami nem véletlen, hiszen az emberiség, attól függetlenül, hogy milyen nyelven beszél, sok dologban egyformán gondolkodik mindenütt. Egyformán észrevesz jelenségeket a világból, a természetből, önmagáról. Az összetartozás-tudatot a mítoszok mellett tükrözi a népnév is, mert magát értelmes, rendes, *beszélő* embernek hívja. A szláv az mondja a németre: nyemec, azaz néma. A görög pedig barbarosznak nevezi az idegent. Így éltek tehát meg: bennük a vérségi kötelék jelentősége örösi volt, és nagyon sajnálom, hogy ezeket a régi dolgokat ma elfelejtik.

Visszatérve az identitás problémájára, megjegyzem, sajnos nagyon komoly szakemberek irkálnak ez ügyben időnként sületlenségeket. Tehát, mi a válaszom a mi a magyar kérdésre?

– *Elnézést a közbevetésért, magam Babitscsal tartok, aki szerint a magyarság szellemi-lelki egység, kulturális jelenség.*

– Természetesen. Ma gyakran elhangzik, mi nem vagyunk finnugorok, mert mi európaiak vagyunk. Persze, hát már itt vagyunk ezeregyszáz éve. Szegény Bartókot megvádolták a románok, hogy ellopta a népdalaikat. Mezőségi emberek mondták, akik énekeltek neki, mikor befejezték, megkérdezték tőle: nagyságos úr, elénekeljük románul is? Mert sok száz éve egymás mellett élő népekről van szó. Nyilvánvaló, ugyanaz a népdalkincsük, átvesznek

egymástól dolgokat. Azután kideríteni, hogy melyik a román, melyik a magyar? Ember legyen a talpán, aki vállalkozik erre. Az embertani alkatunk teljesen európai. Teljesen. Ezt nem a genetikusok fedezték fel, bár becsülöm a munkájukat.

– *A genetikusok mást mondanak. Európában köztünk és finnek között a legnagyobb a gén-távolság, azaz legkevésbé ők a genetikai rokonaink. Béres Judittól hangzott ez el, többek között ebben a beszélgetéssorozatban is.*

– Rendben van, de ez miért lényeges? Volt egy japán professzor – Matsumoto Hideo –, aki részt vett a kezdetekkor a vérvizsgálatokban, a markervizsgálatokban. Ő hozott összefüggésbe bennünk a kaukázusi vonallal. Engem ez különösen nem hozott lázba, nem az én asztalom, de kíváncsi voltam, honnan került elő ennyi ugor. Matsumoto professzort megkérdezték, honnan kapta az ugor vérmintákat. Kiderült: Szverdlovskból. Szverdlovskban ugyanannyi ugor – mármint obi-ugor – lakik, mint Kiskunlacházán, hiszen ez egy teljesen orosz város. Rövidre fogva: ennek nincs jelentősége. Ma az etnikum elsősorban tudati és kulturális közösség. Érthetetlen egyébként a genetikusok törekvése: miért kellene egyeznie a finnek és a magyarok génállományának, hiszen már jó négyezer éve leváltunk tőlük. Egészen más környezetben éltünk, más népekkel keveredtünk. Óriásit változott mindkét nép embertani alkata. De nézzük akár legközelebbi nyelvrokonainkat, a vogulokat. Tőlük két és fél-három évezrede váltunk el, embertani alkatunk egészen más, mint az övék.

Lótt forma

FODOR ISTVÁN (1943) régész, muzeológus. Tanszékvezető egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes főigazgatója.

MÓRO CZ ZSOLT (1956) Kőszegen élő író.